

Čeština doby husitské – jazyk od počátků Husova kazatelského působení až do konce 15. stol., do nástupu období českého humanismu.

Ještě před husitskou revolucí se měnily národnostní poměry ve prospěch Čechů (podrobněji viz přednášku ve výuce). Hospodářský pokles provázela hluboká společenská krize (příčiny porušení společenské stability byly spatřovány v nedodržování závazných pravidel křesťanského života), která vyústila v husitskou revoluci (hnutí, zápas). Také ona výrazně přispěla k lepšímu postavení češtiny: 1. Pokračuje počestřování řady měst a mnohých území, které byly předtím německé (např. Kutná Hora, Litoměřice). 2. Čeština se stává převládajícím úředním jazykem (vedle latiny a němčiny). 3. Dekretem Kutnohorským byl změněn počet hlasů na KU ve prospěch Čechů. KU se stala univerzitou pro českou národnost, ovšem za tu cenu, že ztratila svůj mezinárodní ráz.

V důsledku těchto událostí začíná čeština plnit nové funkce. Stala se nástrojem agitace (zejména v českých kázáních), prostředkem nejen psaných, ale i mluvených veřejně přednášených projevů (to vedlo k rozvoji rétorických prostředků).

Objevují se nové žánry: a) traktát (polemický n. filozofický); b) husitské listy a manifesty; c) česká duchovní píseň.

Literatura, dříve omezená na okruh duchovenstva a šlechty, **zlidověla**. To znamená, že pronikla do měšťanstva a širších lidových vrstev. Připomeňme si známý výrok Eneáše Piccolominiho, že husitské ženy znají bibli lépe než italští kněží. Tento výrok je podpořen skutečností, že z této doby se dochovalo 20 celých textů bible a mnoho jejích úryvků.

Latina stále plní funkci kulturního jazyka (její doménou je věda – i Hus psal vědecká díla latinsky včetně polemických teologických traktátů). Ale kolem poloviny 15. stol. proniká do vědy též čeština (nejen do tradičních duchovních oblastí, ale i do přírodovědy, lékařství, lékařské spisy vydává A. Černá, ÚJČ). Vzdělanci odchovaní KU byli bilingvní, ale tento česko-lat. bilingvismus byl užitečný, funkční. Mluví se o společné jazykové kultuře latinsko-české. Také Hus vyrostl na pražské univerzitě, v prostředí vysoké formální jazykové kultury, ovládal všechny důležité prostředky latinské rétoriky a využíval je ke svým cílům.

Tyto nové žánry (traktáty atd.) výrazně ovlivnil **Jan Hus**. Na Husův styl navazují všichni Husovi ideoví nástupci (Jan Rokycana, Petr Chelčický), takže se jeho čeština postupně

prosazovala. Chceme-li se seznámit s tehdejší podobou češtiny, musíme se seznámit s jazykem Jana Husa.

Hláskosloví: V té době probíhaly v mluveném jazyce mnohé hláskové změny a místy pronikaly i do psaného jazyka. Např. stč. *ó* se v té době měnilo v *uo* (*kóň* > *kuoň*, *biskupóv* > *biskupuov*); stč. *ú* a *ý* se měnily v dvojhlásky *ou* a *ej* (*oni nesú*, *býti* > *oni nesou*, *bejtí*), stč. dvojhlásky *ie* se měnila v *í* (*znamenie* > *znamení*). Je velmi nápadným rysem Husova jazyka, že tyto probíhající změny ignoroval, a to proto, že je neuznával. Dokonce požadoval rozlišování tvrdého a měkkého *i*, *y* a dvojího *l*, přestože už Češi tyto rozdíly na většině území českých zemí nerozlišovali a ani rozlišit neuměli. Pro jeho odpor k novějším podobám existuje logické vysvětlení. Všechny tyto změny se šířily z Prahy a stř. Čech jakožto kulturního centra českých zemí do svého okolí a stávalo se, že se někdy nedostaly na okraje českých zemí. Tyto oblasti pak uchovávaly a někdy dodnes uchovávají starší stav jazyka. Jan Hus pocházel z jižních Čech, kde v době jeho dětství tyto změny ještě neprobíhaly. S nimi se seznámil až v Praze, a protože v Praze panoval česko-německý bilingvismus, přisuzoval tyto změny vlivu němčiny. Proto je ignoroval a psal jazykem svého dětství, který považoval za správnou češtinu. Ale tento starší hláskový stav nebyl pro posluchače neobvyklý, nepůsobil nijak rušivě, protože hláskové změny se prosazovaly postupně, takže do psaných textů pronikaly přece jen pomaleji. Proto byly ještě v povědomí. Nadto nevznikala nová zábavná literatura, opisovala se ta starší ze 14. stol., kde bylo hláskosloví podobné jako u Husa (pokud nešlo o opisy z 15. stol.), např. *Gesta Romanorum*.

Tvarosloví: Po stránce tvaroslovné byl Hus naopak velmi progresivní. V mluveném projevu, zejména ve svých kázáních usiloval o co největší srozumitelnost, a proto omezil vše, co už pro mluvené projevy typické nebylo: 1) jednoduché minulé časy - aorist (on *ukáza*, tj. ukázal), imperfektum (on *súdieše*, tj. soudil), srov. dvě věty z Bible ze 14. a 15. stol.: 1380: *I vze Ježiš chléb i vzda chválu i rozdělil těm, jenžto sediechu; takož ryby, co chtiechu* x 1432–1435: *A vzal jest Ježiš chleby, a když dieky učinil, rozdělil jest sedícím; též i z ryb, kterak sú mnoho chtěli*. (Č. bible v dějinách nár. písemnictví, 1997, 256). 2) Omezil užívání jmenných tvarů adjektiv, dříve hojně užívaných (Štítný: *jsa kypr* a *črstv*, *jsa kyprý* a *čerstvý*, tj. čilý, *drz být musieše*, musel být drzý Alx) a nahradil je adjektivy složenými (*kyprý*, *čerstvý* atd.); 3) Užíval novější tvary 1. os. sg. prez. *prosím*, *dělám*, *súdím* namísto starších *dělaji*, *proši*, *súzi*. Po těchto změnách se stala čeština mnohem srozumitelnější a bližší dnešní češtině. Rodilý mluvčí je schopen jí porozumět i dnes, zatímco češtinu 14. stol. by zvládal jen neskoro: např.:

Tu rsíechzíu hi tjem zamutkem

Tú řečú hi tiem zámutkem

-ed/ŕi do zzwe //chziepownŕyczie [š]edši do své ščěpovnicě

-a plachziuczi pade nŕyczie *-a plačŕici pade nicě,*

Legenda o P. Marii z počátku 14. stol. [S těmi slovy a v tom zármutku všedši (vešla) do své štěpnice (sadu) a plačíc padla tváří k zemi...]

Příklad:

Transliterace:

Yakz brzo Lybuf f ye dogyede

Lybuf f ye gyey za muz pogye

Przemysf la pany welykymy dary cztychu

knyezem gehu uczynychu

Transkripce:

Jakž brzo Libušě dojde,

Libušě jej za muž pojě.

Přemysla páni velikými dary ctichu,

kněžem jeho učinichu.

DAL

[Jakmile přijel (Přemysl) k Libuši, Libušě jej pojala (si ho vzala) za manžela. Páni uctili Přemysla velkým dary a učinili ho knížetem.]

Aby ktož budeš čiŕfi rozvmiel me čeŕke řeči / viez / žet ŕem pŕal tak iakož obyčeinie mluwim / neb wgednom kragi Čechowe ginak mluwie / a wginem ginak...

Transkripce

Aby, ktož budeš čísti, rozuměl mé české řeči, věz, žeť sem psal tak, jakož obyčejně mluvím, neb v jednom kraji Čechové jinak mluvie a v jiném jinak... HUS, POSTILA (doslov)

Syntax: Hus psal svá díla latinsky i česky. Pro jeho latinská díla byla typická formální dokonalost, jaká se pěstovala na Karlově univerzitě. Jeho latinské spisy plně odpovídají dobovým požadavkům. Latina byla pro Husa jazykem vědy, čeština jazykem agitačním. Ale formální dokonalost nebyla Husovým cílem, vždy usiloval o srozumitelnost a přesvědčivost svých děl. Česky psal pro širší obecnost, a proto se snažil o co nejpřístupnější výklad, přitom však využíval všech svých zkušeností z latiny. Také některá česká díla psal záměrně vysokým stylem (Listy z Kostnice). Jak ve svých latinských, tak v českých dílech užíval zvukových rétorických/řečnických prostředků, jaké tehdejší lat. rétoriky doporučovaly. Setkáváme se u něho s rytmizovanou prózou členěnou na kóla s vnitřními rýmy. *Také prosím, / aby se milovali, //dobrých násilím/ tlačiti nedali// a pravdy/každému přáli.* Zřetelné vnitřní rýmy jsou např. v jeho díle Dcerka: *Psota po psotě leze a duše se do pekla veze.*

V Husových dílech nacházíme první znaky stylu humanistického (humanismus považoval za ideální latinu a řečtinu.) V oblasti syntaxe je to tendence k přehledně konstruovanému souvětí podle vzoru klasické, tj. antické latiny, někdy dokonce s interpozicí (vkládání věty vedlejší do

věty řídicí), složitá souvětí, ale není jich mnoho. Jinak je po něho typické spíše souvětí se souřadně připojovaným větami (lineární) a s vsuvkami (ve funkci vysvětlivek).

V oblasti **slovní zásoby** je nejtýpčtější bohatá synonymie, proto bylo aktuální doplňování dosavadní slovní zásoby. Hus tvořil nová slova, a to kompozicí i derivací: *svatokrádec*, *svatokupec*, často s příponou *-ník* nebo *-č* (*chlubník*, *měšečník* 'kdo krade měšce, kapesní zloděj,' *dokonavač*), často čerpá slova z lidové slovní zásoby a lidové frazeologie, přitom hojně užívá slov citově zabarvených – *hnojikyd* 'ten, kdo kydá hnůj, nadávka', *blekotný* 'tlachavý, žvanivý'. Slovesa tvoří ze substantiv (*papežiti* 'být papežem') atd. Hus usiluje o přijímání neologismů. Např. Klaretův neologismus *čtena* místo lat. *litera*, z toho pak bylo odvozeno slovo *čtenář*. Je to v souladu s jeho snahou odstranit cizí slova, zvláště německého původu a nahradit je českými.

Účinnost svých slov zesiluje pomocí rétorických prostředků. Mezi ně patří: 1) dvojice synonymní nebo antonymní - *ani lapka, ani zloděj, zimu i vedro*. Další nápadný rys – důležité pojmy představoval vždy jako řadu dvou, tří synonym, aby si je lidé zapamatovali: *což ani lapka...ani zloděj noční nevezme*. Např. pojem kněží se zpravidla rozkládá v řadu: *biskupové, preláti, kanovníci, faráři, třídníci* 'zástupce biskupa, faráře'. Synonyma někdy tvoří řetězce s členy navzájem provázanými (*prosímť vás, aby(ste) rádi chodili na kázanie, chodiece pilně poslúchali, poslúchajíce srozuměli...*). Takové vyjadřování už vyžaduje dokonalou znalost jazyka. Podobné řetězce nacházíme později i u Komenského. 2. Opakováním slovních základů nebo slov zesiluje ideovou závažnost některých slov – *hledaj pravdu, slyš pravdu, uč se pravdě...* 3. Z dalších rétorických prostředků to jsou např. a) navazování kontaktu s posluchači (obecným označením – *rozvažte to, dobří lidé*, nebo konkretizace pomocí osobních jmen - *...ale již Hodek, Klimeš, Pabeš umějí to znáti...*), 4. parafráze lat. přísloví a užívání českých *až had na ledu se shřeje*).

Shrnutí: Z toho, co zde bylo řečeno, nelze vyvodit jednoduchý závěr, že snad Hus psal běžně mluveným jazykem. Husův jazyk vychází z pravidel soudobé rétoriky a respektuje vývoj literárního jazyka. Aby mohlo být jeho kazatelské umění účinné, musel se jeho jazyk sblížit s běžnou češtinou té doby. Jinak by mu široké vrstvy nerozuměly. Na druhé straně se zase do mluveného jazyka rozšířily biblické citáty a obraty. Vztah obou útvarů – mluveného jazyka a tradičního lit. jazyka 14. stol. - je tedy oboustranný; oba útvary na sebe navzájem působí a tak se sblížují. A to je právě podstata Husovy modernější, demokratičtější spisovné češtiny.

Mnohem známější a populárnější jsou jeho zásluhy o **český pravopis**. Husovo jméno bývá spojováno s anonymním latinským spisem *Orthographia Bohemica* (tj. Český pravopis).

Vznik textu bývá kladen do r. 1406, 1410, 1411, 1412, event. do 30./40. let 15. stol. V určování autorství díla se badatelé také rozcházejí: jako autoři jsou označováni Jan Hus nebo Jan z Holešova, příp. je Orthographia B. považována za anonymní kolektivní dílo z 30./40. let 15. století. Převládající přesvědčení, že traktát napsal Jan Hus, je opřeno o citáty z jeho děl, v nichž se vyjadřoval k jazykovědné problematice, především pak k nedostatkům tehdejší grafiky. Ale rozhodně je Hus autorem části zvané Abeceda. V rukopisu je navržena reforma českého pravopisného systému spočívající v nahrazení dosavadního spřežkového pravopisu pravopisem diakritickým. Důvodem byla jednak nejednoznačnost spřežkového pravopisu (zvl. mladšího: *cz* = *č*, *c*), jednak jeho neekonomičnost: psaní textů trvalo dlouho, spřežky zabíraly příliš místa, což se mohlo prodražit, zvláště když se užíval pro psaní drahý materiál jako pergamen. Namísto spřežek se měla nově užívat diakritická znaménka – punctus rotundus (zaokrouhlená tečka), jímž se nad souhláskami značila většinou měkkost (později se posadil háček), a gracilis virgula (tenká čárka), která nad samohláskami označovala jejich délku. Tak se mělo ulehčit a zlepšit opisování knih a zpřístupnit literaturu, zejména bibli, nejširším vrstvám.

Někdy jsou diakritika spojována s českými termíny nabodeničko dluhé, nabodeničko krátké. Jde však o omyl tradovaný po několik generací mezi vědeckou i laickou veřejností. V daném spisu se tyto výrazy nevyskytují a s Husem nemají nic společného. S Husovým jménem byly tyto termíny spojeny až dodatečně, po společném vydání lat. spisu Orthographia Bohemica s Doslovem k tzv. Šafhauzské bibli, který tyto termíny obsahovala a mylně byl přisuzován Husovi. Vše pak vyšlo dohromady pod názvem Místra Jana Husi Ortografie česká (1857).

Návrh: Jednoduchá písmena a spřežku *ch*, jichž se v češtině užívalo, ponechal autor v té platnosti, kterou měly ve středověké latině (kromě *c*, jež mělo označovat pouze hlásku *c*, ne *k*). Místo dosavadních spřežek nebo víceznačných písmen byla zavedena písmena s tečkou (punctus rotundus) - *c,s,z,r,d,t,n,l*, tj. dnešní *č, š, ž, ř, d', t', ň* a původní tvrdé *l*, tenkou čárkou nad samohláskou (gracilis virgula) se označovala délka (*á, é, í, ó, ú, ý*). Cílem této pravopisné reformy bylo psát každou hlásku jen jedním písmenem, s výjimkou spřežky *ch*, která zůstala, poněvadž byla také v němčině a latině (zde ovšem jen ve slovech cizího původu, ve slovnících se zařazuje mezi *c*).

Přestože se v grafice dřívějších století diakritika občas objevovala (v českých slovech už od 12. stol. nacházíme pokusy označovat kvantitu čárkou, o něco později bývá různými diakritiky sporadicky označována měkkost), teprve autor Orthographie B. je uvedl v systém, který plně vyhovoval potřebám češtiny; jde tedy o řešení zcela originální. Nikdy předtím nebylo diakritických znamének užito k úpravě latinského písma s tou promyšlenou

důsledností opřenou o poznání rozlišovací platnosti českých hlásek, jako právě v Orthographii B. V česky psaném závěru vyzývá autor Čechy, aby navrhované zásady dodržovali. Je si vědom toho, že jde o změnu převratnou, která nebude přijata okamžitě, a proto žádá písaře, aby alespoň respektovali rozdíl mezi *i* a *y* a psali *c* jedním písmenem jako *c*, ne spřežkou. Ale nové zásady se vžívaly pomalu, ani písaři opisující Husova díla je nedodržovali důsledně (nejvíce je respektoval písař Zikmund z Husince), protože dosavadní spřežkový pravopis byl vžitý.

D.p. byl výhodný i z hlediska ekonomického: písmo s diakritiky zabíralo méně místa, knihy se mohly rychleji, a tím i levněji opisovat. Přesto se **d.p.** prosazoval pomalu; po celou dobu jeho trvání (tj. 15. – 1. polovina 16. stol.) se paralelně užívalo mladšího spřežkového pravopisu, často se uplatňovaly – v rukopisech i pozdějších tiscích – též kompromisní podoby přechodné, mnohdy ovlivňované latinským nebo německým pravopisným kódem. Zejména *š* se nadále psalo spřežkou *ſſ*, protože tečka/háček nad vysokou literou působila potíže. Interpunkční znaménko (šikmá čárka apod.), většinou jediné, sloužilo k signalizaci pauzy při přednesu, ale ve staročeských biblích byla interpunkce inspirována interpunkcí latinských předloh.

Přesto však originální pravopisná reforma nezanikla. V dalších stoletích se – s jistými úpravami – postupně prosazovala, až pevně zakotvila v nové češtině.

Jde tedy o dílo mimořádného významu, které položilo základy současného českého pravopisu a ovlivnilo pravopisné systémy některých slovanských i neslovanských jazyků a od 19. stol. i jako princip různých transkripčních systémů vědeckých. Lze tedy bez nadsázky konstatovat, že představuje významný kulturní fenomén ve vývoji písemné vzdělanosti evropské a vůbec světové.

V souhrnu lze říci, že největší přínos Jana Husa pro současnou češtinu spočívá v jeho snaze o zlidovění jazyka, vyznačující se odklonem od archaismů a málo srozumitelných cizích slov, jejich nahrazováním českými výrazy a obohacením české slovní zásoby o nářeční slova nebo vlastní novotvary, z nichž některé užíváme dodnes (*čtenář*). Hus měl snad i podíl na zavedení diakritických znamének do českého pravopisu.

Slovní zásoba: O její rozvoj se zasloužil Hus, o tom výše. – Dále je obohacena o řadu válečných termínů, které k nám přišly s válkami. Ale zvláště charakteristická jsou pro slovní

zásobu husitského období pojmenování související s husitským válečnictvím; některá z nich pronikla i do jiných jazyků.

Např. husité nazvali své vojenské ležení nedaleko Sezimova Ústí podle biblické hory **Tábor** v Palestině (dnes v Izraeli). To jméno pak zůstalo městu, které na tomto místě vzniklo. Ale pojmenování Tábor se tenkrát začalo chápat jako obecné jméno a *táborem* se pak rozumělo každé husitské vojenské ležení. Při svých válečných výpravách je husité rozšířili po Evropě. V nové době se slova *tábor* začalo užívat ve významech 'politické shromáždění pod širým nebem', místo pro pobyt v přírodě'.

Jednomu druhu ruční střelné zbraně zas husité říkali *pišť'ala*, nebo *piščala*. Bylo to pojmenování metaforické, založené na podobnosti s hudebním nástrojem píšťalou. Při husitských vojenských výpravách se pojmenování dostalo do Slezska (to bylo germanizováno) a odtud proniklo do polštiny a do němčiny. Pro Němce nebylo původní znění snadno vyslovitelné, a proto bylo různě přetvářeno: *pischol*, *pettstole* apod. V 16. stol. se slovo objevilo ve Francii; tam se ustálilo znění *pistole*. Ale protože se stejně nazývala i mince, začalo se ve francouzštině pojmenování zbraně psát s (nevyslovovaným) *-t* na konci (*pistolet*). V třicetileté válce se pak zbraň, mezitím už pozměněná a zdokonalená, dostala znovu do Čech. Ale v *pistoli* už nikdo původní husitskou *pišť'alu* nepoznal. – A slovo se stalo celoevropským. – Podobně pestré osudy měla další pojmenování husitských zbraní, jako např. *houfnice*, *hákovnice*, *tarasnice*... Rychlé a daleké šíření husitských vojenských termínů bylo způsobeno jednak novostí způsobu válčení husitských vojsk, jednak jejich přímým působením za hranicemi.

Vliv češtiny na jiné jazyky:

Vliv na polštinu – pronikají do ní další česká slova (*pan*, *obec*, *stráž*), vliv na grafiku – dř. spřežky, nyní prvky diakritického pravopisu (*ź*, *ó* [u], tzv. pochýlené *ó*). Čeština hrála důležitou roli při konstituování spisovné polštiny (byla dvě centra – Krakov – malopolský úzus a Poznaň – velkopolský úzus) – vždy zvítězila ta varianta ze dvou, která byla bližší češtině. (Dříve bylo středisko polského státu ve Velkopolsku, pak v Malopolsku.)

Z polského území se některé české vlivy šířily na Bílou Rus, Litvu a Ukrajinu (jejich administrativní zápisy mají některé rysy české a vedle toho i některé české lex. prvky), dokonce i dále, např. do sev. Moldavska.

Čeština plnila funkci spisovného jazyka na Slovensku.

Viz též NESČ: Diakritický pravopis, Nabodeničko.